

СОМАТИЧНА ЛЕКСИКА В АРАБСЬКІЙ МОВІ, МОВІ ІВРИТ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ (структурно-семантичний та етимологічний аспекти)

Пропонована стаття належить до започаткованої нами серії досліджень функціонування соматизмів як окремої лексико-семантичної групи лексикону арабської мови в етимологічному, словотворчому та семантичному планах [див.: Сівков 2013]. Як і в попередніх наших роботах, буде досліджено специфіку реалізації арабської соматичної лексики, проведено її структурно-семантичний та етимологічний аналіз, а також визначено її валентність при утворенні відсоматичних дериватів та фразеологізмів із соматичним компонентом. Паралельно з цим буде проаналізовано символізм соматичної лексики, а також мотиви номінації на базі цієї лексико-семантичної групи у таких мовах, як арабська, іврит, англійська, а також українська для встановлення соматично-символічних універсалій у картинах вказаних мов.

Наше дослідження охоплює соматичні одиниці, які позначають такі частини тіла, як:

Палець. В арабській мові на позначення соматичного поняття “палець” вживається слово *'iṣba* ‘ (мн. *'aṣābi* ‘) (прасемітськ. **'iṣba* ‘-, аккадськ. *ni-iṣ-bit-tú*, засвідчене лише в одному пізньому списку слів – або запозичення із західно-семітських мов при відсутності встановленого джерела, або дериват *ṣabātu* “схопити”, еблайтськ. *iṣ-ba-um*, *isa-ba-um*, *iṣ_{II}-ba-h_{II}-um /ṣiṣbaḥum/*, угаритськ. *'uṣb* ‘, давньоєврейськ. *'etzba* ¹, юдейськ.-біблейськ. арамейськ. *'aṣbā* ‘*ā*, арамейськ.-сирійськ. *ṣeb* ‘*ā*, геєз *'aṣbā* ‘*t*, тигре *ṣəb* ‘*ət*, тигринья *ṣaṣabəṣti* (мн.), мергі *ṣəbá?*, джиббали *ṣiṣbáṣ*, харсуці *haṣbá?*, сокотрі *ṣəṣba* , *ṣəbeḥ*) [CEDHL 1987, 49; Databases; The Semitic languages 2011, 224].

Його дериватом є деномінативне дієслово *ṣaba* ‘*a* (*'alā*) “вказувати пальцем (на когось/щось)”.

¹ При передачі графічних знаків давньоєврейськ. мови/мови іврит використовується система, подана в [CEDHL, xii – xiii], якщо не зазначено інше.

Ця лексема є стрижньовою у низці фразеологічних зворотів, наприклад:

'aṣābi' al-'ittihām (букв. “пальці звинувачень”), де вона набуває символічного значення “звинувачення” унаслідок семантичного зсуву “палець” > “звинувачення (“указування пальцем (на когось)” > “звинувачення (когось)”). Вона вживається у таких сполученнях, як, наприклад:

'aṣārat 'aṣābi' al-'ittihām ('ilā) “звинувачення спрямовуються на адресу (когось)” (букв. “пальці звинувачення показують (на когось)”);

wajjaha 'aṣābi' al-'ittihām ('ilā) “спрямувати звинувачення на адресу (когось)” (букв. “спрямувати пальці звинувачення (на когось)”);

'aṣābi' al-yad (букв. “пальці руки”), де вона набуває символічного значення “пальці (як знаряддя лічби)” унаслідок семантичного зсуву “пальці руки” > “лічба на пальцях” (пальці руки вживаються для лічби). Вона вживається у таких сполученнях, як, наприклад:

lā yatajāwaz... 'aṣābi' al-yad, lā yazīd... 'alā 'aṣābi' al-yad al-wāḥida, lā yatahaṭṭā... 'aṣābi' al-yad al-wāḥida (букв. “не перебільшує кількості пальців однієї руки”);

yu'add... 'alā 'aṣābi' al-yad al-wāḥida (букв. “рачується на пальцях однієї руки”);

yanḥaṣir...fī 'aṣābi' al-yad al-wāḥida (букв. “обмежується в пальцях однієї руки”).

Як можна побачити, в усіх сполученнях фразеологічна одиниця *'aṣābi' al-yad* отримує символічне значення “дуже мала кількість” (букв. “те, що можна порахувати на пальцях”);

lahu fī ḥādā al-'amr 'iṣba' “(хтось) причетний (до чогось)” (букв. “у нього в цій справі палець”). У поданій фразеологічній одиниці розгляданий соматизм набуває символічного значення “причетність (до чогось)”;

'aḍḍa 'aṣābi'ahu “кусати (гризти) (собі) лікті” (букв. “кусати пальці”).

Ми бачимо, що в арабській мові поняття “розкаяння” пов'язане із соматизмом *палець*, на відміну від української, де воно пов'язане із соматизмом *лікоть* (див. ниже).

У мові іврит у соматичному значенні “палець” вживається слово *'etzba'*, від якого утворюються такі дієслова відіменного типу:

'itzba “вказувати пальцем (на когось/щось)”;

tzābha “тримати пальцями”; “схопити”;

hitzbi'a “підняти палець”; “підняти руку (бажаючи виступити з промовою)”; “голосувати”; “вказувати (на щось)” [ИРС 1963, 48, 514; CEDHL 1987, 49–50, 540].

Ми бачимо, що цей соматизм мотивував у своїх дієслівних дериватах основні значення “вказувати (пальцем)” та “голосувати (за допомогою підняття пальця (руки))”. Тут йдеться про відсоматичну номінацію за функціональною подібністю.

В англійській мові соматична одиниця *finger* “палець” отримує значення “палець”, “штифт”, “шпи(е)нь” (техніч.). У цьому випадку відсоматична номінація була спричинена метафоричним перенесенням. Базове, соматичне значення означеної лексичної одиниці мотивує такі відсоматичні значення похідного від неї деномінативного дієслова *to finger*, утвореного шляхом конверсії, як:

1. “доторкатися пальцями”, яке виникло унаслідок функціонального перенесення (“предмет” > “використання предмета (з певною метою)”);

2. “визначати (щось)” (< “вказувати (пальцем) на (щось)” < “палець”).

Соматичний елемент *finger* (< прагерманськ. **fingraz* < праіндоевропейськ. **penkrós*. Це слово, беззаперечно, пов'язане з поняттями *n'ять* (англ. *five* < прагерманськ. **finf-/fimf-* < праіндоевропейськ. **penk^{ue}e* “п'ять”) та *кулак* (“п'ять пальців”, англ. *fist* < прагерманськ. **fijūXst-*, російськ. запястье, праслов'янськ. **pęstь* “п'ять пальців” < праіндоевропейськ. **penk-(st)-/pŋk-* “п'ять пальців”) [Левицкий 2010, Т. I, 178, 199]) формує низку фразеологічних одиниць, наприклад:

– *The finger of suspicion points at / to* “падати на (когось, про підозру”);

– *accusing finger* “звинувачення”;

– *warning finger* “попередження”;

у яких він як ключовий елемент отримує згадані значення за функціональним перенесенням (“предмет” > “дія, що виконується предметом”).

В українській мові слово *палець*, окрім соматичного, отримує і значення технічного терміна шляхом метафоричного перенесення.

Воно є ключовим елементом таких фразеологічних одиниць:

– *дивитися крізь пальці* (на когось/щось) “не звертати уваги на (щось) незголене”; “ставитися легковажно, несерйозно (до когось/чогось)”;

– *обвести навколо пальця* “спритно обдурити”, “обхитрувати”.

Лікоть. На позначення поняття *лікоть* в арабській мові вживаються такі соматизми:

mirfaq (мн. *marāfiq*) (прасемітськ. **ta-rpik-*, постбіблейськ. давньоєврейськ. *marpēk*, юдейськ.-арамейськ. *marpēkā*, пов’язані з прасемітськ. **rpk* “нахилитися”, “схилитися”; “спиратися (на лікоть)”) [Databases].

Ця соматична лексема є віддієслівним іменником (*масдаром*) дієслова *rafaqa*, яке можна розглядати як полісемічне з такими блоками значень:

– “допомагати”; “приносити користь”;

– “супроводжувати”,

а також *’irtafaqa* “користуватися (*чимось*)”; “отримувати користь (з *чогось*)”; “спиратися (на лікоть)”.

Лексема *mirfaq*, окрім соматичного, набуває в арабській мові значення “галузь (господарства)”, “підприємство”, “(комунальна) служба”, “(комунальна) послуга”, у яких вона вживається у низці фразеологізмів, наприклад:

marāfiq al-madīna “міські комунальні служби”;

marāfiq ‘āmma “комунальні послуги”;

marāfiq al-miyāh “вода (як комунальна послуга)”.

Можна побачити, що подані значення виникли у семантичному полі цього соматизма на основі базового значення пов’язаних із ним дієслів *rafaqa* та *’irtafaqa* “принесення користі”, “допомога” під впливом метафоричного перенесення.

Будучи віддієслівним іменником (*масдаром*) дієслова *rafaqa*, що, як зазначалося вище, має додаткове значення “супроводжувати”, мовна одиниця *marfiq*, відповідно, має значення “супровід”, яке можна розглядати як відсоматичне, що виникло шляхом функціонального перенесення “лікоть” > “(щось) близьке до (когось)”; те, що (когось) супроводжує” > “супровід”. Це відсоматичне значення мотивує формування таких іменних та дієслівних дериватів:

– *rafīq* “той, хто супроводжує (когось)”, “друг”, “товариш”;

– *rifqat* “супровід”;

– *rāfaqa* “супроводжувати (когось/щось)”.

В арабській мові на позначення поняття *лікоть* також вживається синонімічний *mirfaq* соматизм *kū'* (мн. *'akwā'*), який, окрім соматичного, демонструє низку значень, що виникли у результаті відсоматичної номінації на підставах метафоричного перенесення:

- “поворот (дороги)”;
- “коліно”; “вигин” (техн.).

Як можна побачити, вищезгадані значення мотивуються спільною семою “вигин”, що виникає на основі відсоматичного метафоричного перенесення “лікоть” > “вигин”.

У мові іврит слово *marpēq*, яке вперше засвідчується в постбіблійну добу, пов’язане з дієсловом *rāfaq* “підтримувати”; “нахилятися”; “схилятися”; “спиратися (на щось)” [ИРС 1963, 376; CEDHL 1987, 386, 625].

Дериватом *marpēq* є деномінативне дієслово *mirpēq* “штовхатися ліктями” [ИРС 1963, 376].

Англійськ. *elbow* (давньоангл. *elnboga* < *ell* “довжина кисті” + *boga* “лук” < прагерманськ. *elino-bugon*, букв. “вигин кисті”) [OED], окрім соматичного “лікоть”, вживається як технічний термін у значеннях “крутий вигин (дороги, ріки)”; “коліно”; “вигин” (техн.), яких ця лексема набуває у результаті відсоматичного метафоричного перенесення найменування.

Цей соматизм конструює низку фразеологізмів, у яких він несе символічне значення близькості, близького розташування (лікоть як дуже близька до людини частина тіла), наприклад:

- at one’s elbow “під рукою (у когось)”; “поблизу, біля (когось)”;
- elbow-to-elbow “дуже близько (до когось)”.

Від зазначеної мовної одиниці утворюється дієслово-деномінат *to elbow*, що має значення “штовхатися ліктями”, набуте унаслідок відсоматичного функціонального перенесення (“предмет” > “дія, що виконується предметом”).

В українській мові слово *лікоть* (< праслов’янськ. **olkъty* “лікоть”, литовськ. *alkū’ne*, *elkū’ne* “лікоть”, латиськ. *ēlkuons*, *ēlkuonis* “вигин”; *ēlkuone* “лікоть”, дірл. *uilenn* “кут” < праіндоєвропейськ. **el-*, **ol-* “згинати” [ЕСУМ 1982–2012, Т. III, 261]) утворює низку відсоматичних фразеологічних одиниць, зокрема:

- почуття ліктя “підтримка”;
- кусати (гризти) (собі) лікті “розкаюватися (у чомусь)”.

Отже, у результаті дослідження функціонування соматизмів *палець* та *лікоть* в арабській мові, мові іврит, англійській та українській мовах, можна зробити висновок про те, що у їхніх семантичних полях частково збігаються як базові соматичні, так і похідні значення, що виникли внаслідок різних форм перенесень соматичного найменування. Також можна підкреслити, що символічний зв'язок понять *палець* – *вказувати* (на щось) здебільшого присутній у згаданих мовах. Однак варто зазначити, що у деяких випадках символічні рефлексії соматичних одиниць не збігаються, наприклад в арабській мові та мові іврит соматизм *лікоть* пов'язаний із поняттями *опора*, *підтримка*, *допомога*, а в англійській – *близькість*.

ЛІТЕРАТУРА

Левицкий В. В. **Этимологический словарь германских языков.** Т. I–II. Винница, 2010.

Сівков І. В. Соматизми в різносистемних мовах: семантико-дериваційний, номінаційний та етимологічний аспекти (на матеріалі арабської мови, мови іврит, англійської, української та російської мов) // *Східний світ*, 2013. № 2–3.

The Semitic languages. An international handbook / Edited by *Stefan Weninger*. De Gruyter Mouton, 2011.

ЕСУМ. – **Етимологічний словник української мови** / *Мельничук О. С.* (гол. ред.). Т. I–VI. Київ, 1982–2012.

ИРС. – **Иврит-русский словарь** / Сост. *Ф. Л. Шапиро*, с прил. кр. грамм. очерка языка иврит, сост. проф. Б. М. Гранде. Москва, 1963.

CEDHL. – *Klein Ernest.* **A Comprehensive etymological dictionary of the Hebrew language for readers of English.** Carta Jerusalem. Haifa, 1987.

OED. – **Online Etymology Dictionary** // <http://www.etymonline.com/index.php>

Databases. – **The Tower of Babel. An Etymological Database Project. Databases. Semitic languages** // <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=eygttnl>